

שמואל יוסף עגנון וכתדיליה

עני הכסא, לאהרתי למידיים פופולריים בנצרות, לנהייתו אחר נושא האשה ה"גברית", ולהפיכתו ל"לליימוטיב ב", קורות בתינו"; למשיכתו אחר ד"ה קנאבינהוט, האנרכיסט הנזכר ב"סיפור פשוט" וב"אירח גטה ללון"; לזיקתו של עגנון למיתוסים אליים ("עידן ועיבת", להימנעות אמנים"); להימנעות אחר הספר, "המדת הימים", ומודעותו לפולמוס החוק"רים על שבתאותו של מחבר הספר, או לפרשנותו להיסטוריה של העמים השמיים ב"הדום וכסא". הנושא של יוסף הצדיק ואשת פוטיפר הוא אבן פינה ב"קורות בתינו", כמו המוטיב המתגלגל בציורי ציוריו של נתן צביצביא, הקשור באגדות על הסיפור הראשון. גם הסיפור בר' יוסף דילה רינה משתור במחזות זר, שהרי היה מביא אצלו כל לילה את אשת מלך יוון.

מעשה גדול ונורא

כמעשה אמנותו, "הבלתי בודיה" של עגנון, ש"קונטרסו כביכול איננו אלא העתקה, כך כבר נהג זקנו, ר' יוסף, "שהעתיק מכתב יד ישן נושן, שהעתיקהו מקונטרס ישן ומיושן (—) (—) מכתבת יד הרב יהודה מאיר ז"ל, תלמידו של רבי יוסף דילה רינה".

המספר טוען שבעצם שיטתו, שיטת קיצור הקובץ טרם, יש עומק מיוחד במינו, הגבול בין המעתיק, זקנו ר' יוסף, ובין המספר, משוטטש. לא ברור מי הוא המקצר. אבל הקיצור הוא כנראה סוג מיוחד של גיבוש, "וכל חיבה שיצאה מתחת ידו של הכותב הוכרה רצוף סודות נוראים ונפלאים".

עגנון נוקט עמדה מקורית ומפתיעה בפרק י"ד, "פירושו הקונטרס", בו הוא מציג הסבר לסיבה ש"הגיעה את זקנו ר' יוסף לחזור ולפרסם את הקונטרס הישן והגששתי. הפתרון שאותו הוא מביא בשם, "אח"רי", הוא שהסיפור איננו אלא סיפור סאטירי-אליגורי כנגד, "השר המרומם כבוד האדון יוסף עזיאל". הוא מבסס את הפענוח הספרותי הזה על עובדות היסטוריות, כגון שלאשתו של זון יוסף קראו בשם רינה, ושהסיפור אינו אלא מאחה כנגד פגניותו של הפרנס בכנסן המספחה ובאי"מילי" החחיביותו, ועובדות שלהלן של ביסוס היסטורי.

למעשה, מצטרף בכך דון יוסף נשיא לדמויותיהם של גואלים מופקקים, מלאי כוונות טובות, שבסופו של דבר המיטו חורבן במקום להביא תועה (והשווה לדמותו של רח' אחיעזר בסיפור, "עגונות").

האפשרות שעגנון מצביע עליה, שימוש בסיפור עממי או באגדה ידועה כדי לבקר דמות פוליטית-אקטואלית, היא צורת ביטוי הידועה ליהודים שחיו תחת עול הצנזורה. עם זאת, ממשך עגנון למצות אפשרויות הגלומות בצבא יוספיו. הפרק המרכזי בפר"שה נקרא בשם, "יוסף יוסף". הוא תורן ומחיל את הנושא של התרדה להבאת הגאולה על המעתיק עצמו, וזקנו יוסף, ומהדק את הקשר בין, "זקנו" לדילה רינה לדרון יוסף נשיא. התלכיד הזה מוחל ממילא על שמואל יוסף עגנון הנקט עמדה של מספר מתערב (מעריך את מעשהו של זקנו ר' יוסף).

מכאן אנו למדים עד כמה נרתע וסלד עגנון מן הניזון של היהדות המתבטא בשמות ובציוריים. אפילו מילמה תלמודית שמטבעה היא מאבות הביטוי של תורת הסוד, עגנון מחזירה לפשט שהוא דרש לגבי המימד המסורתי התלמודי שמתוכו היא עולת. כך הוא נוהג לגבי הכותרת, "הקבלית" של הספר "אילות השדה", המופיעה בתחילת כל 'נושאי צפת. הוא תורן ומשתמש בה, בדרך של מטאפורה ככותרת לספרו של זקנו ר' יוסף שדבק בפשט. עגנון שב ומצביע על מערכת הערכים והתרבותיות היהודיות ה"מודעות על ידו. יש לציין שגם במערכת הפשט, הטורה והצניעות כפי שהיא מועלית על-ידי עגנון, יש כוח מיסטי.

אלא שעגנון איננו מותיר את סיפור ר' יוסף דילה רינה כדברי, "האומרים", שהוא אינו אלא משל לדון יוסף נשיא. הכוחות שמהפכים את המסקנה הזו מורכבים הם ומבטאים את התגברותו של המימד האירציונלי החורן (תובע את ליטרת הדמיון והיצר שלו, "כבר בשעת כתיבת הקונטרס לא היה זקנו של עם עצמו, שמא מתוך עגזאה הוא עושה, שהיה בלבו של האדון השר מפני שירד האדון השר לתוך נכסיו". זקנו בודק ומפשפש בחלומותיו, אם השר עדיין מקפיד עליו. החלום וההיזיה בהקיץ הולכים ומכתשים את ההעמדה הרציונליסטית של הסיפור ופירושו. בפרק ט"ו: "לאחר מעשה הקונטרס התחילו רוחות משטות בקונן ז"ל". אלמנטים מיסטיים ש"נים, דמויות וסמלים, הולכים ומתיצבים בדרכו של זקנו, כמו שני הכלבים השחורים ובפרט שני בני-אדם שהחליפו עצמם זה בזה והכירם שהאחד הוא השר יוסף והאחר ר' יוסף דילה רינה.

העיסוק הראציונלי והאירציונלי ביוסף מחדד את ההבנה בטכניקה ובפסיכולוגיה המבטאת את האובססיה של המספר הכפוף למציגי התמונה או הצליל. נושא התקבולות והווימונים בכתב עגנון כפי שעמד עליו פרופ' גרשון שקד, נושא התורות ה"מתבטאות גם בחיבות מנחות, בליטרציות דומיננטיות, כפופים לשגנון-לדבר-אחד של עגנון: לגלגל נושא דימוי דמות או תמונה מכל צדדיה. הכושר האס"ר ציאתיבי והכושר האנלוגי מבטאים הן אובססיה והן יצר המשחק. העקרון המודרני, "מה שארע ליעקב ארע ליוסף", הוא נוסחת אב להבנת עגנון. כל חוקר כפי מידתו והשכלתו וכל קורא בעל חושים אסנציאטיביים יפול על הספר כמוצא שלל רב.

בבואותיו המחזרות והגדיו האופייניים, כפי שהדגים זאת דן מירון במבואו לרומאן "מרים" לברדיצ'בסקי או במאמרו הנזכר של דן לאור על "קורות בתינו", איננו מתעכב על כל אותם פלאי-פלאים ותוקים שבספר, אלא על פרשיה אחת, והיא דרכי שילובן של המעשה ברבי יוסף דילה רינה כחלק מן הגניא"ר לוגיה של עגנון, אישיותו ויצירתו, לרבות הפרשנות שעגנון העניק לסיפור והשגותיו של עגנון על פרשנותו שלו. עגנון עסק בנרשא דילה רינה עוד כשהיה בביטשאטש (ראה דב סדן: "שנה ראשונה") וחזר והזכירו ב"סיפור פשוט", ב"קורות בתינו", הוא מניע מתוך נימה עליצה, סמי-אירונית, תוך גלגולי השמואלים והיוספים לצפת של תקופת האר"י, תוך הפגנת שליטה במקורות הידועים של תקופת האר"י, ובמחקרים שנכתבו עליהם, ושאת הפולמוס עמם הוא מבליע בטקסט, "המעתיק", המספר, מגילה את אוננו שזקנו ר' יוסף הגיע לצפת סמוך לפני פטירת האר"י ז"ל והכיר את, "האר"י החי פנים אל פנים", מטבע ז, "האר"י החי", חזר עליה עגנון גם בעמוד הבא. נראה שעגנון מהדהד כאן את המימרא ה"תלמודית, "שוב הכלב החי מהאר"י המת".

ההידהד הזה משתור בתוך הנימה המבודחת ה"שורה בטקסט, וגם מתוך כך ניתן להעריך מה מש"עות הפנים שגילה, "זקנו" ברמיו של האר"י שכתוצאה מהם ירד מן הארץ. יחסו האמביוולנטי של עגנון לקבלה ולחסידות שב ומחגלה-לגילויים של הקבלה המעשית מתייחס עגנון כבוב ממש כמו ללמדנות הסרק הפלפנית. עם זאת, המעורבות של עגנון בתחומים האנרכיסטיים והאנטי-נומיסטיים מס"בכת. אין להציג את עמדותיו כחופפות את עמדות של משכיל, הוועף את הספרות הקשורה באר"י ר"תלמידיו לתוכא. הסקירות והמיתוחות של עגנון בנו"שאי הגאולה היא עמוקה ורצינית. בפרק כ"ז של הסיפור, המכותר בכותרת, "ציצת נובל צבי", שהוא אף שם ספרו של שפורטס, הלוחם הגדול בשבתי צבי, מצוין המספר שזקנו ר' דוב היה בין הטועים אחר שבתי צבי.

ולמה הכותרת את מעשה זקנו עליו השלום שאינו לא לכבודו ולא לכבוד משפחת בית אבר"תיו, ללמד כמה גדולה תשוקתם של ישראל להגאל שאפילו טעות של גאולה הטעתה אדם מיושב כונקנו לרוץ אחריה. ומה טעות של גאר"לח כן, הגאולה עצמה על אחת כ"מה וכמה, שכל ישראל ירצו לקראת משיח צדקנו.

קל לטעות בעגנון, ולהציגו כאחד ממחריביה של היהדות. אין כאן המקום לחזור לאותו פולמוס בלתי נלאה על סוג דתיותו של עגנון. עד עתה טרם מוצה אפיונה של האירוניה לטוגיה ביצירת עגנון. אין תיאור מקיף של הביטויים האומנותיים של דחפיו המעקב אחר התלכידים המגבלים את האנקדוטות והלכה שמלפני מתן תורה, להלכות שמשח למד מס"ר והמספר; אישיותו המשחקת, תיפקודיו המשתנים,

רישום דוד לון (C)

תלמודו, אבל רעיוניו מושכים אותו למרחקי מרחקים שאין לכל אדם תפיסה בהם אלא בחלומות בחזיונות לילה".

עגנון חזר ומשקע בסיפור-נושאים הקשורים באגדות עשרת השבטים, בבני משה, במיתוס גן העדן, במיטב השמים הנפתחים. כל זאת בתוך המתחים הסמויים בביתה של משפחת האבות: "אמרה רחל לדינה, וכי לא היה יפה יותר אילו נתן אבא את בתיה למרדכי. אמרה דינה לאחותה, שתקי רחל שתקי".

הישרים המופיעים בספר, והמכונים, "הסיפור בית זקני, בית וכלי" מקומם כנראה כנספח לספר, "הדום וכסא". הכותרת של פרק א', "הדום וכסא" נקראת "הבית והכלים". אך תוכן הפרק שונה, את הפרק "בית זקני, הבית וכליו" יש להקביל לתיאור בית זקנו של עגנון כפי שהוא מופיע בפרשה שלישית של, "הדום וכסא" הנקראת, "ימי ילדותי".

העיסוק, המרחק כל חוקר של סיפורי משפחה ש"בהם מושקעים אלמנטים מחזוריים בעלי גוון מיתי, מעושה או אמיתי (יש המסווגים זאת כסאגות), הוא המעקב אחר התלכידים המגבלים את האנקדוטות והמספר; אישיותו המשחקת, תיפקודיו המשתנים,

לחנופה. ועם זאת הוא מודה —, אבל הסברתך יפה". את המגמות הבולטות ב"ירחמיאלים" היא להוליך את המופלא שבסיפור בתוך מציאות חברתית-היסטורית. החשבונות הנפתלים שיש לעגנון עם מוסד ה"פרנסות, מסייעים בידו מראשית הסיפור שלא להת"רומם ולרחף מייד בתחום הלגנרדי. הוא כמו מנסה לשמור על מסגרת של סיפור-משפחה העוסק כתי יום-יום של הבית היהודי. עיקר העלייה סובב על ציר של לידות, חתנים וכלות, מתוך הקבלתם של תאי המשפחה.

הוא מנסה לשכנע באופן די מלאכותי, שהכל מתפרש מין התורה ואפילו בכיה של תינוק". היינו גם זוטות היום עשויות לצבור תוכן אי"סופי, אם לכל פירור של מציאות יש סמך מה מן התורה. על אף האמצעים, שנועדו לבלימת האגדה, הולך ר"ת מתגבר המימד הפייטני והאומנותי בתוך חיי ה"משפחה, וזאת בעיקר בזכותו של הנער דניאל, עמו מודהה המספר המשוך אחר החרוזים של דודתו רחל.

"אחד היה דניאל בן בתו של הרב ירחמיאל האחרון שהיה משונה מרוב הירחמיאלים. במע"שני היה דומה לכולם, לומד תורה ושוקד על

מאת הלל ריס ש"י עגנון: קורות בתינו. שוקן, תשל"ט, 1979. 196 עמ' ונספחים.

"הוא האריך ימים למעלה ממאה שנה. (—) (—) שלוש שנים קודם פטירתו היה את מלאכתו (—) (—) חיח משחק עם בניהם הקטנים של נכדיו. פעמים שהיה משחק עמחם במחבואים ודרך משחק זה כך-הוא, כשתינוק מחפש את חבירו ואינו מוצאו הרי הוא קורא קוקו כדי להזכיר עצמו לפניו היכן הוא. היה דודנו ר' שלום מגביה ראשו כפי מעלה וקורא קוקו, כדי להזכיר עצמו לפניו יתברך שעדיין הוא חי, שכבר תקף עליו עולמו וביקש לפוש. פעם אחת נזכר בו הקב"ח ונטלו מן העולם." ש"י עגנון, קורות בתינו פרשה ז' לא נכתבה אלא כדי להדרש, שנאמר: "דרוש וקבל שכר". יש אומרים שדודנו אינו אלא אותו סופר שחלקו עליו בניהם של נכדיו אם חי הוא אם מת, וביותר נחלקו מי הוא הקורא קוקו ומי הוא שמקריאים כנגדו. במה לא נחלקו, שהיה משחק במחבואים.

"קורות בתינו" לעגנון הוא ספר מעורר עניין ב"עיקר כספר לחיפוש מקבילות ליצירותיו היותר חשן"בות של עגנון. בלי ספק ימצא תיקונו בתיאטרון הלאומי במסגרת הבע"שטטלר אותו הוא מבקש. לחלקו הארי של הסיפור שלוקט לספר האחרון שיצא מספר המתבר בחייו, "האש והעצים" (1962), נדרשה הביקורת ובעיקר מחקר של דן לאור עמ"ב בהרחבה לבנאמנות, "קורות בתינו" הוא מעין ה"סידרה 'שורשים' של ר' שמואל יוסף ברבי שלום מרדכי הלוי שטאטשקיס, בו הוא משתור את תו לדותיה הבודות של משפחת בית אבותיו בקנאות דקדקנית. אמנם שיקע המחבר ביצירתו מאמצים לא מבוטלים כדי ליצור אפקטים אותנטיים בעיקר על"ידי הטמעת חומרים היסטוריים וגנאיאלוגיים של משה, אבל הללו מהווים מסגרת רופפת לאמנותו המתוחכמת של עגנון, שמספרו מעדיף בדרך כלל להתספק ב"תפקיד, "המעתיק" בלבד.

עיקר הספר הוא לקט של מקורות יהודיים, הקרוי בים לסיפור העממי ובחלקם מקורות פופולריים וציה של מחקרים אקדמיים. את מלגם בולע ומבליע המחבר, פעמלים על קרבם וזרעיהם, ומשעבדם ל"מגמות היצירה ולמנעיה, שאינם רק פרי-המגלות מגיה שלו ולא רק פרי שאיפת הנבצחה שמצאה את חיווקה לאחר 'השואה' (אבות כאלה היו לכו), אלא ביטוי מוקף לדחפי הכינוס של עגנון, כפי שהם מוד צאים את ביטויים בילקוטיו השונים, כגון 'ספר סופר וסיפור', ולאפשרות המישור המיוחדות במינו לסיפור התולדות בעל האופי הבאלאדי.

עגנון צבר סיפורים ואנקדוטות שיש להם כיוו סטרוקטוראליסטי-פסיכולוגי, ושאת חלקם הצליח ל"הפנים כמבטאים את מערכת הערכים האסתטיים ר'המורליים שלו.

דוקא מפני שחלק מן האנקדוטות נותר בגדר חומרי גלם שלא עברו תהליכים של סינתזה אומנותי, ניתן לעקוב אחר מקבילות ביצירתו, המשקפות מעברים מתנכים לצורות ולסוגים ספרותיים. אין די בהערכת כוחו ותולשותיו של הספר בדחפים מסורתיים הקשר רים בתלוקה הגוינית או צורמת של היצירות, הלקיחה וחלקיקייהן שהותיר עגנון בעוכנו. גם אין לתלות את הערכתו של, "קורות בתינו" באופנת ה"ביקורת האנטי-עגנונית המבטאת בדרך כלל הישוף של תיסכול שהיה מאן ומתמיד נחלתו של הקורא הנורמטיבי בן-זמנו, שנאלץ לקרוא עגנון.

הסיפור הראשון שבספר, "הירחמיאלים", ברובו מוגיע ומתמתק. לקראת סופו, כאשר חומרי מתאר-גנים ומתממשים, הוא צובר את איכותו של סיפור עגנוני אופייני. אף זהו סיפור גנאיולוגי המספר קטע מתוך תולדותיה של משפחה. ניתן לעמוד ביצירה על דיאלקטיקה של ריאליה ואגדה; הלום ושרבו הבאים לידי ביטוי חריף יותר ב"קורות בתינו" עצמו. אחת מהתחבולות החביבות על המחבר הוא לזמן הנמקות ריאליסטיות, כמעט צינית, להנהגות המ"ר מצביע על האינטרסים האנושיים המפעמים במעשיהם של צדיקי עולם. בפרק ה' מוצא הרב ר' ירחמיאל, קורת רוח מכתי, מפני שהוא מפרש את שמחתה "שהעבירה את אבלה על אמה מפני קדושת השבת, והוא לא ידע שלא השבת גרם, שמחתה על בנה גרמה". וכן בעמוד 13 חתנו שוקד על כל צרכיו של חותנו ר' ירחמיאל, אך משהוא נשאל לפרש טרחתו הוא מסתירה באינטרסנטיות — לזכות פשריים של הפרנס.

סיפור מוגיע ומתמתק

אבל האמת הפוכה: חתנו הוא צדיק המחפה על צדיקותו כטובת הנאה, ואף עגנון עצמו נוקט פעמים רבות בתכסיס דומה: הוא מניח לנו-לתפוס אותו בקלקלתו, אף שבאמת הוא פועל מתוך שליחות שיש בה תסביך משיחי המוצג באופן פארודי.

עמ' המרחק המיתי, אך התוצאה הפוכה: הוא מגדיל תורה ומאדירה. כמו באנקדוטה המופיעה בפרק כ"ב המספרת על בקיאותו (חריפותו של אברהם יעקב בתורה, גער שטרם הגיע ליי"ב. פעם אחת עמד רבו מאחורי הווילון ושמע הפשיל את הווילון לאחוריו ואמר לו מנין לך זה? אמר לו, כך מפיק שמעתיס. אמר לו, מפי לא שמעת אבל הסברתן יפה". אנקדוטה זו נשענת על אגדה מפורסמת המופיעה בתלמוד בבלי (מנחות כ"ט). המספרת על משה רבינו שעלה למרום ומצא את ר' עקיבא יודש לפני תלמידיו, ולא הבין משה מהו סח. שמע משה את תלמידיו של ר' עקיבא שואלים: מנין לך? אמר להם: הלכה למשה מסיני. כיוון שכך נהה דעתו, וכי מבחינת הלקח המוסרי עולה האנקדוטה של עגנון על האגדה התלמודית. שכן, התלמיד משקר שלא לצער את הרב. הרב הוא איש אמת ואינו נכנע